

Barbara SOWIŃSKA, Dawid SOSZYŃSKI

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Lublin, Polska
e-mail: barbara.sowinska@wp.pl, seczuan@wp.pl

**OD ZAPOMNIENIA DO PRZEKSZTAŁCENIA CZYLI
O RÓŻNORODNOŚCI KRAJOBRAZÓW SAKRALNYCH ROZTOCZA**

*FROM THE STATE OF BEING FORGOTTEN TO TRANSFORMATION -
A DIVERSITY OF THE SACRUM LANDSCAPES OF ROZTOCZE*

Słowa kluczowe: krajobraz sakralny, Roztocze, różnorodność krajobrazowa, analiza typologiczna, dziedzictwo kulturowe

Key words: *the sacrum landscape, Roztocze, landscape diversity, typological analysis, cultural heritage*

Streszczenie

Krajobraz Roztocza jako obszaru wschodniego pogranicza Polski jest bardzo zróżnicowany kulturowo. Na jego fizjonomię wpłynęły zmienne w czasie i odmienne dla poszczególnych jego części uwarunkowania historyczne i społeczno-polityczne. Szczególne znaczenie odegrała obecność na tym terenie przedstawicieli różnych religii i wyznań (rzymsko-katolików, greko-katolików, prawosławnych oraz wyznawców religii judaistycznej) a także zmiany granic państwa i związane z tym przesiedlenia ludności. Niniejszy artykuł przedstawia różnorodność współczesnych krajobrazów sakralnych Roztocza. Wśród nich można wyróżnić miejsca opuszczone i zapomniane, zniszczone i zdewastowane, harmonijnie zagospodarowane i użytkowane oraz podlegające negatywnym przekształceniom w wyniku presji turystyki religijnej. Praca została oparta o analizę materiałów archiwalnych, w tym o dokumentację fotograficzną obiektów związanych ze strefą sacrum oraz o wyniki pięcioletnich badań terenowych.

Abstract

The Roztocze region - an area located on the eastern borderland of Poland is characteristic by its diverse cultural landscape. Historical and socio-political events which changed in the course of time and were distinct for various parts of the Roztocze region had an influence on its physiognomy. Particularly, the presence of the representatives of different creeds (Roman Catholics, Orthodox and Jews) as well as the changes of the country borders and resettlement of populations played an important role. The article presents the diversity of the contemporary sacral landscape of the Roztocze region. Among them we can distinguish places which are derelict and forgotten, ruined and vandalized, harmoniously managed and used or negatively transformed as a result of the pressure of religious tourism. Analyses were based on archival materials, such as photographic documentations of objects connected with the sacrum zone and on five years of field research.

WPROWADZENIE

Obiekty związane z kultem religijnym oraz ich najbliższe otoczenie stanowią specyficzny obszar, powstający jako odpowiedź na bieżące potrzeby wiernych, jako wota dziękczynne lub błagalne lub jako pamiątka ważnych wydarzeń historycznych (Flaga, 2011). Przestrzeń tą możemy określić jako „miejsce święte”, „krajobraz sakralny” czy „przestrzeń sakralną”. Przybylska (2005) definiuje ten obszar jako *funkcjonalnie wyróżnioną podprzestrzeń przestrzeni geograficznej, będącą odzwierciedleniem potrzeb i możliwości wyrażania przekonań religijnych*. Te święte miejsca posiadają wyjątkową wartość dla wspólnej świadomości lokalnych społeczności, są symbolem danego regionu, bez których mieszkańcy traciliby emocjonalną więź z miejscem (Zachariasz, 2011). Krajobrazy sakralne posiadają wyjątkową tożsamość, przesyconą swoistym „duchem miejsca” (*genius loci*) mającym swoje źródło, w większości, w niematerialnym wymiarze, uchwyconym i podkreślonym przez dzieła człowieka, stanowiącego duchowy wymiar połączenia architektury i krajobrazu (Rutkowska, 1985). Krajobrazy sakralne, których centrum stanowi obiekt kultu, posiadają dwojaki walory: wynikające z samego dzieła architektury (dojrzałość formy, reprezentatywność stylu, stan zachowania) oraz niematerialnej (duchowej) otaczającej go treści, czytelnej dla wyznawców danej religii. Stąd też o percepcji tych miejsc decyduje nałożenie się dwu grup czynników: obiektywnych, wynikających z treści, formy i funkcji poszczególnych składowych tworzącego ich krajobrazu oraz subiektywnych odzwierciedlających wiedzę, doświadczenie, oczekiwania i krąg kulturowy odbiorcy (Wojciechowski, 1986).

Takie specyficzne krajobrazy sakralne ukształtowały się wokół różnorodnych obiektów kultu: kościołów, kaplic, cerkwi, cmentarzy czy miejsc objawień. Ich charakter wynika z uwarunkowań przyrodniczych, nawarstwienia czynników historycznych (ram kulturowych, przemian ideowych i społecznych) oraz współczesnych (funkcji, sposobu zagospodarowania, dbałości i pielęgnacji). Nałożenie się tych czynników decyduje o podobieństwie lub odmienności jednych krajobrazów sakralnych od drugich.

Celem artykułu jest przedstawienie różnorodności krajobrazów sakralnych makroregionu Roztocza pod względem ich formy, funkcji, sposobu kształtowania oraz przyczyn obecnych przekształceń, przy wykorzystaniu metody analizy typologicznej. Polega ona na grupowaniu obiektów w zbiory elementów podobnych do siebie pod względem cech przyjętych za przewodnie, z których każda posiada taką samą wagę (Richling, Lechnio, 2005; Sowińska, Chmielewski, 2008). Analizy miały także na celu zbadanie zależności pomiędzy wybranymi charakterystykami obiektów, a sposobem ich kształtowania oraz kierunkami przekształceń obserwowanych w ostatnich latach.

RÓŻNORODNOŚĆ KRAJOBRAZÓW SAKRALNYCH ROZTOCZA

Roztocze należy do wybitnie cennych przyrodniczo i krajobrazowo regionów wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy (ryc. 1a). O jego bogactwie przyrodniczym decydują zbiorowiska wielogatunkowych lasów (w tym szczególnie cennych borów jodłowych i buczyny), liczne źródła i śródleśne ciek, a także stosunkowo liczne mury kserotermiczne. Zachodnia część tego obszaru posiada unikatowe w skali Europy walory krajobrazu rolniczego – wielostęgowe rozłogi pól pokrywające faliste wzniesienia. O bogactwie kulturowym tego regionu świadczy natomiast fakt, że w jego obrębie znajduje się blisko 200 obiektów lub zespołów wpisanych do rejestru zabytków (Sowińska i in., 2007). Większość z nich stanowią obiekty związane ze strefą sacrum, które są zlokalizowane w 53 miejscowościach regionu. Przestrzenne rozmieszczenie tego typu obiektów jest bardzo nierównomierne (ryc. 1b). Widać ich wyraźną koncentrację we wschodniej części Roztocza Zachodniego (m.in. Goraj, Frampol, Radecznica, Szczebrzeszyn) oraz na Roztoczu Południowym od linii Bełżec-Płazów do granicy z Ukrainą (m.in. Narol, Hrebenne, Siedliska). Natomiast w części środkowej Roztocza Środkowego i Zachodniego, z wyjątkiem kościoła w miejscowości Branew, nie występują zabytkowe obiekty architektoniczne związane ze strefą sacrum. Nagromadzenie tego typu obiektów jest największe w przypadku miast i miasteczek, które pełnią funkcje ważnego ośrodka osadniczego rangi gminnej lub powiatowej m.in. Radecznica, Szczebrzeszyn, Zwierzyniec, Krasnobród, Józefów czy Narol.

Najliczniej występującymi obiektami związanymi ze strefą sacrum są cmentarze (54), należące do różnych wyznań oraz cmentarze wojenne i mogiły zbiorowe. Ochronie podlega także: 21 wolnostojących dzwonnicy, 21 kaplic, 15 zespołów kościelnych, 9 cerkwi, 9 kościołów, 3 zespoły klasztorne oraz 3 bożnice (ryc. 1c). Ponad 22% z nich są to obiekty drewniane. Należą do nich charakterystyczne dla Roztocza kaplice wzniesione nad źródłami, miejsca związane z cudownymi zdarzeniami (objawienia Matki Bożej lub świętych) i podniesione przez miejscową ludność do rangi świętych (Pytka, 2006) oraz cerkwie stanowiące pozostałości mieszkających przez wieki na tych ziemiach grekokatolików, przymusowo wysiedlonych w latach 40.XX wieku. Materialne ślady po mieszkańcach tego wyznania są szczególnie liczne na Roztoczu Południowym, stanowiącym od wieków obszar pogranicza polsko-ruskiego (Buraczyński, 2008). Dziedzictwo kultury żydowskiej zostało natomiast w większości zdewastowane w wyniku działań wojennych. Pozostały po nim trzy, odbudowane w latach powojennych synagogi (Modliborzyce, Szczebrzeszyn, Józefów) oraz cztery kirkuty (Frampol, Szczebrzeszyn, Zwierzyniec, Józefów) (Górak, 1990).

Z uwagi na wielowiekowe współistnienie wyznawców różnych wyznań, burzliwą historię tych ziem (zmiany granic państwa, działania wojenne, akcje przesiedleńcze) oraz odmienne w poszczególnych mezoregionach uwarunkowania przyrodnicze, obiekty sakralne Roztocza różnią się znacznie swoim charakterem.

Analizując tę różnorodność przyjęto, że krajobraz sakralny tworzy obiekt/grupa obiektów związanych z kultem religijnym oraz obszar ich bezpośredniego otoczenia, posiadający duchowy wymiar wynikający z połączenia architektury z krajobrazem (dzieł człowieka z dziełami przyrody). Analizie poddano obiekty i zespoły zlokalizowane w granicach Roztocza oraz w miejscowościach położonych na granicy tego makroregionu z Równiną Biłgorajską: Frampol, Górecko Kościelne, Józefów, Płazów. Z uwagi na rozległy obszar badań oraz dostępność materiałów źródłowych analizy dotyczyły jedynie obiektów wpisanych do rejestru zabytków według stanu z 31 grudnia 2011 r. (<http://www.nid.pl/idm,580,zabytki-nieruchome.html>).

Starając się zobrazować różnorodność krajobrazów sakralnych Roztocza wybrano osiem cech, które zdaniem autorów najpełniej odzwierciedlają ich charakterystykę, a jednocześnie są możliwe do określenia dla wszystkich analizowanych obiektów. Każdej cesze przypisano trzy wektory jej wewnętrznego zróżnicowania:

1. Typ:

- A. Zespół
- B. Pojedynczy obiekt
- C. Cmentarz

Typ obiektu odnosi się do jego struktury funkcjonalno-przestrzennej. Grupom obiektów, znajdującym się na jednej działce lub na działkach sąsiednich wraz z otaczającą je zielenią przypisano wektor 'zespół'.

2. Ranga:

- A. Lokalna
- B. Ponadlokalna
- C. Regionalna

Ranga obiektu odnosi się do terytorialnego zasięgu oddziaływania danego obiektu lub zespołu tzn. odległości, z której przyjeżdżają wierni, pielgrzymi lub turyści aby odwiedzić dane miejsce.

3. Pierwotne wyznanie:

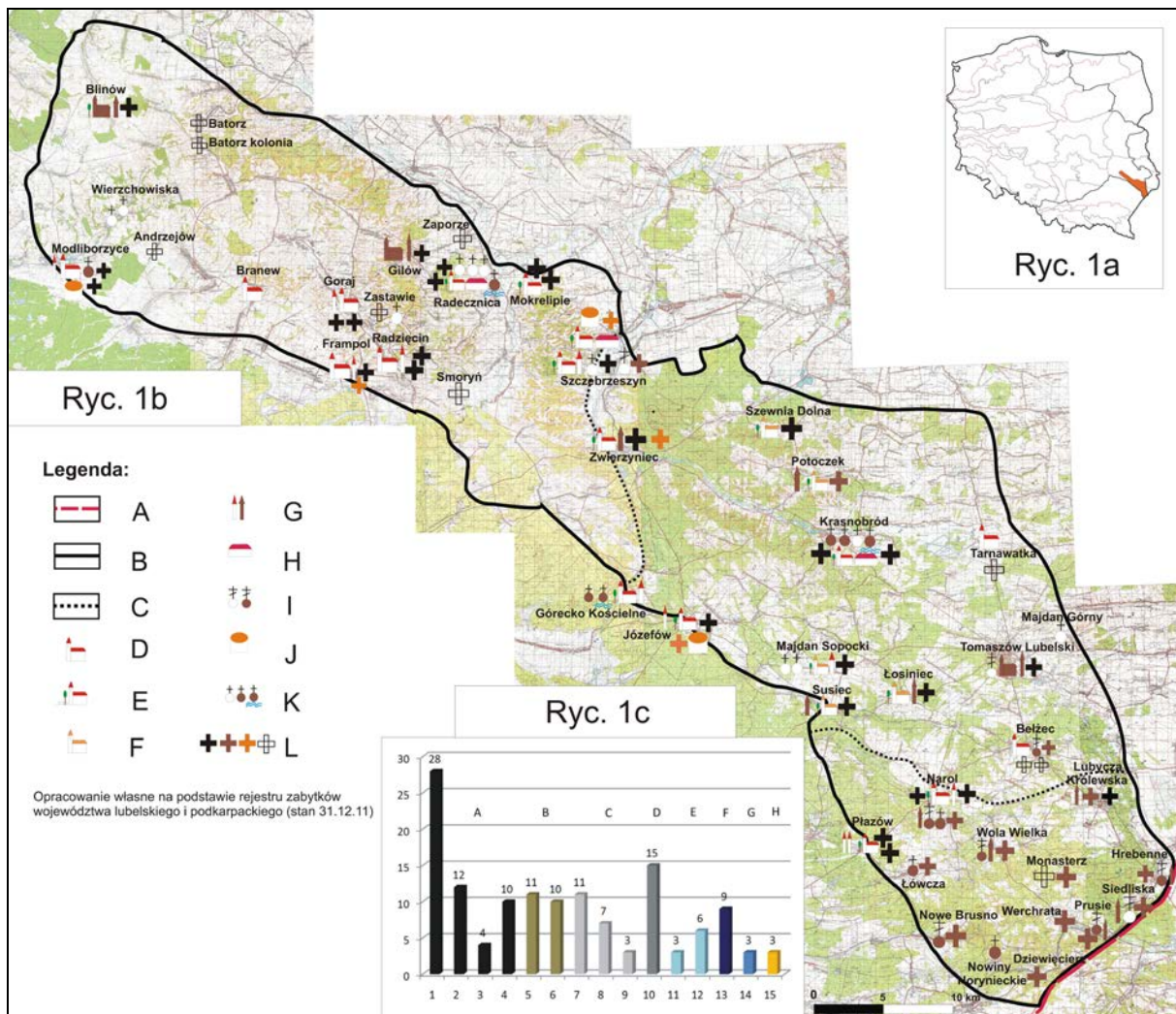
- A. Rzymskokatolickie
- B. Grekokatolickie lub prawosławne
- C. Judaistyczne

Z uwagi na fakt, że część dawnych cerkwi (np. w Potoczku) została przekształcona na kościoły rzymsko-katolickie, w klasyfikacji uwzględniono religię, dla której wyznawców obiekt był pierwotnie wznoszony.

4. Forma użytkowania:

- A. Religijne
- B. Inna
- C. Zaniechanie użytkowania

Z uwagi na przemiany społeczno-polityczne niektóre obiekty całkowicie utraciły swoją funkcję religijną i pełnią nową rolę (w szczególności te związane z kulturą judaistyczną). Inne, głównie grekokatolickie i wojenne cmentarze są obecnie nieużytkowane stąd wydzielono formę 'zaniechanie użytkowania'.

Ryc. 1a. Lokalizacja makroregionu Roztocza na tle podziału fizyczno-geograficznego.

Ryc. 1b. Rozmieszczenie w krajobrazie Roztocza zabytkowych obiektów i zespołów związanych ze strefą sacrum:

A – Granice państwa; B – Granice polskiej części Roztocza; C – Granice mezoregionów Roztocza; D – Kościół; E – Zespół kościelny; F – Kościół po dawnej cerkwi; G – Dzwonnica; H – Zespół klasztorny; I – Cerkiew murowana/drewniana; J – Synagoga; K – Kaplica murowana/drewniana/na wodzie; L – Cmentarz rzymsko-katolicki /grekokatolicki/kirkut/wojenny.

Ryc. 1c. Zestawienie liczebności zabytkowych obiektów i zespołów związanych ze strefą sacrum:

A – Cmentarze: 1 – rzymsko-katolicki, 2 – Grekokatolicki, 3 – żydowski, 4 – wojenny; B – Dzwonnica: 5 – murowana, 6 – drewniana ; C – Kaplica: 7 – murowana, 8 – drewniana, 9 – na wodzie; D10 – Zespół kościelny; E – Cerkiew: 11 – murowana, 12 – drewniana; F13 – Kościół; G14 – Zespół klasztorny; H15 – Synagoga.

Fig. 1a. Localization of Roztocze macroregion on the background of physical-geographic division

Fig. 1b. Localization of historic objects and complexes related to sacrum zone in Roztocze landscape

A – Country borders; B – Borders of Polish part of Roztocze; C – Borders of Roztocze' mezoregions; D – Church; E – Church complex; F – Church after Orthodox church; G – Campanile; H – Monastery complex; I – Orthodox church brick/wooden; J – Synagogue; K – Chapel brick/wooden/on water; L – Cemetery Roman Catholic/Orthodox/Jewish/war.

Fig. 1c. List of historic objects and complexes related to sacrum zone in Roztocze landscape
A – Cemetery: 1 – Roman Catholic, 2 – Orthodox, 3 – Jewish, 4 – war; B – Campanile: 5 – brick, 6 – wooden; C – Chapel: 7 – brick, 8 – wooden, 9 – on water; D10 – Church complex; E – Orthodox church: 11 – brick, 12 – wooden; F13 – Church; G14 – Monastery complex; H15 – Synagogue.

5. Forma kształtowania:

- A. Harmonijna
- B. Dysharmonijna
- C. Brak działań

Harmonijna forma kształtowania odnosi się do działań nawiązujących do zabytkowego charakteru wnętrza, uczyniających strefę sacrum. Kształtowanie dysharmonijne zaburza 'duchowy' charakter miejsca, wprowadza dysonans funkcji i/lub treści. Analizując tę cechę brano pod uwagę sposób kształtowania obiektu wraz z jego najbliższym otoczeniem, stanowiącym swoiste tło ekspozycji (ogrodzenie, formy zieleni, zabudowa sąsiednich działek itp.).

6. Powiązanie z przyrodą:

- A. Mocne
- B. Umiarkowane
- C. Brak

Malowniczość i niepowtarzalny charakter większości sakralnych obiektów Roztocza wynika z faktu ich harmonijnego wkomponowania w przyrodę, której elementy na równi z dziełem architektonicznym tworzą przestrzeń sakralną.

7. Przyczyna przekształceń:

- A. Działania antropogeniczne
- B. Naturalne przemiany środowiska przyrodniczego
- C. Brak znaczących przekształceń

Obiektom/zespołom przypisywano główny czynnik, który współcześnie wpływa na zmiany zachodzące wokół zabytkowego obiektu. Działania antropogeniczne odnoszą się do różnorodnych form działalności człowieka, m.in. ruchu turystycznego, rozwoju zabudowy, wprowadzaniu elementów infrastruktury usługowej i technicznej, które najczęściej zaburzają zabytkowy charakter wnętrza sacrum. Naturalne przemiany środowiska przyrodniczego dotyczą m.in. sukcesji leśnej czy zmian stonków wodnych.

8. Trendy:

- A. Przemiany w kierunku pozytywnym
- B. Przemiany w kierunku negatywnym
- C. Brak zmian

Cechę tą określano na podstawie analizy zmian, które zaszły w otoczeniu obiektu lub zespołu na przestrzeni ostatnich kilku lat.

Wyniki analiz zestawiono w tabeli według kolejności lokalizacji badanych obiektów lub zespołów w terenie. Fragment wykazu obrazujący przyjęty tok postępowania zawiera tabela 1.

Tab. 1. Wektory wewnętrznego zróżnicowania cech przewodnich krajobrazów sakralnych Roztocza (fragment dotyczący Roztocza Środkowego)

Tab. 1. Vectors of interior diversity of leading features of sacred landscapes of Roztocze (fragment relating to Middle Roztocze)

Miejscowość Obiekt/zespół <i>Place</i> <i>Object/complex</i>	Typ <i>Type</i>	Ranga <i>Rank</i>	Pierwotnewyznanie <i>Primary religion</i>	Forma użytkowania <i>Form of use</i>	Forma kształtowania <i>Form of shaping</i>	Powiązanie z przyrodą <i>Connection with nature</i>	Przyczyna przekształceń <i>Cause of transformation</i>	Trendy <i>Trends</i>
GÓRECKO KOŚCIELNE Zespół kościelny: kościół, dzwonnica, cmentarz kościelny, ogrodzenie z kapliczkami	A	B	A	A	A	B	C	C
GÓRECKO KOŚCIELNE Dębowa aleja i kaplice „Na wodzie” i „Pod dębami”	A	C	A	A	B	A	A	B
JÓZEFÓW Zespół kościelny: kościół, dzwonnica, ogrodzenie z bramą i kapliczkami	A	B	A	A	A	B	C	C
JÓZEFÓW Synagoga	B	B	C	B	A	C	C	A
JÓZEFÓW Cmentarz parafialny	C	B	A	A	A	B	C	C
JÓZEFÓW Cmentarz żydowski	C	A	C	C	B	A	B	B
SZEWNIA DOLNA Cerkiew prawosławna	B	A	B	A	A	A	C	C
POTOCZEK Zespół cerkiewny: cerkiew pra- wosławna, ob. kościół rzym.-kat., dzwonnica, cmentarz cerkiewny	A	A	B	A	A	A	C	C
KRASNOBRÓD Zespół klasztorny dominikanów: kościół, klasztor, spichlerz, dom, cmentarz kościelny, ogrodzenie z bramami	A	C	A	A	A	C	A	C
KRASNOBRÓD Aleja klasztor-kaplica z zespołem kaplic: „Na wodzie”, Onufrego, Anny, Antoniego	A	C	A	A	B	A	A	B

Wyniki analiz wykazały, że na badanym obszarze można wyodrębnić 67 zabytkowych obiektów lub zespołów związanych ze strefą sacrum. Wśród zespołów wyróżniono: 12 zespołów kościelnych, 8 cerkiewnych, 3 klasztorne oraz 2 charakterystyczne dla Roztocza zespoły kaplic usytuowane wzdłuż zabytkowej alei drzew (Górecko Kościelne i Krasnobród). Obiekty te tworzą 9 wyraźnych grup typologicznych skupiających elementy podobne do siebie pod względem ośmiu cech przyjętych za przewodnie dla różnorodności badanego zbioru (tab. 2).

Najliczniejszą grupę (16 obiektów) tworzą religijnie użytkowane i harmonijnie kształtowane zespoły architektoniczne i architektoniczno-krajobrazowe, silnie lub umiarkowanie powiązane z krajobrazem (fot. 1, 2). Z wyjątkiem cerkwi w Hrebennem, są to obiekty związane obecnie z wyznaniem rzymsko-katolickim. Na skutek ciągłości funkcji ich układ strukturalno-funkcjonalny jest stabilny, a dzięki przeprowadzaniu prac konserwatorskich i remontowych, stan zabytkowej tkanki architektonicznej jest na ogół dobry. Wprowadzane lub wymieniane elementy małej architektury (ogrodzenie, ławki, tablice) powielają na ogół dawne wzorce lub nawiązują do sakralnego charakteru wnętrza. Najbliższe otoczenie zespołów zaliczonych do tej grupy nie podlega większym przemianom, z wyjątkiem lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie ich granic elementów związanych z infrastrukturą techniczną oraz parkingów, które niekiedy przysłaniają elementy zabytkowego wnętrza. Wieże kościołów i budynki klasztorne stanowią dominanty w krajobrazie wiejskim, a całe zespoły swoiste punkty węzłowe i punkty charakterystyczne danej miejscowości.

Podobny charakter posiada grupa nr 2, skupiająca osiem pojedynczych obiektów sakralnych: kościołów, cerkwi oraz kaplic cmentarnych. Kluczowym elementem ich otoczenia jest starodrzew, na ogół utrzymywany w dobrym stanie i właściwie pielęgnowany. Obiekty zaliczone do tej grupy oraz ich najbliższe otoczenie nie podlegają większym zmianom. W przypadku cerkwi w Tomaszowie Lubelskim i Szczepieszynie, wznowienie ich użytkowania oraz przeprowadzenie prac konserwatorskich przyczyniło się do znacznej poprawy stanu ich zachowania i uczynienia ich walorów architektonicznych.

Przeciwstawieństwo do wyżej omówionych grup, stanowi grupa nr 3 skupiająca dziewięć zespołów oraz grupa nr 4 obejmująca trzy obiekty. W obu przypadkach, pomimo dbałości o stan samego zabytkowego obiektu, dochodzi do znacznych przekształceń w jego otoczeniu powodujących zatarcie duchowej atmosfery miejsca. Przykład stanowią charakterystyczne dla Roztocza i unikatowe w skali województwa, kaplice na wodzie: w Radechnicy, Krasnobrodzie, Górecku Kościelnym i Nowinach Horynieckich. Sposób zagospodarowania tych wyjątkowych miejsc, jaki obserwujemy w ostatnich kilkunastu latach, budzi niepokój, prowadzi do degradacji walorów estetycznych, kompozycyjnych, zaburza tradycję miejsca. W dobrej wierze, w celu „upiększenia” tych miejsc, stawia się wokół źródeł i kapliczek obiekty typu: tablice pamiątkowe, rzeźby, stacje drogi krzyżowej, ławki, zadaszenia.

Tab. 2. Zestawienie grup typologicznych skupiających krajobrazy sakralne o podobnym charakterze krajobrazu, funkcji i sposobie kształtowania

Tab. 2. List of typological groups containing sacred landscapes with similar character of landscape, function and form of shaping

Numer grupy <i>Group number</i>	Krótka charakterystyka <i>Short characteristic</i>	Sakralne zespoły lub obiekty należące do danej grupy <i>Sacred complexes or objects belong to given group</i>	Liczba obiektów <i>Number of objects</i>
1.	Użytkowane religijnie i harmonijnie kształtowane zespoły architektoniczne i architektoniczno-krajobrazowe, silnie lub umiarkowanie powiązane z przyrodą, które nie podlegają większym przemianom lub obserwowane są trendy pozytywne	Zespoły kościelne: Blinów, Modliborzyce, Mokrelipie, Radzięcin, Szczebrzeszyn, Frampol, Zwierzyniec, Górecko Kościelne, Józefów, Susiec, Łosiniec, Narol; Zespoły klasztorne: Krasnobród, Radecznicza; Zespół cerkiewny: Hrebenne, Potoczek	16
2.	Użytkowane religijnie i harmonijnie kształtowane obiekty kultu religijnego, o różnej randze, które nie podlegają większym przemianom lub obserwowane są trendy pozytywne	Kościoły: Branew, Tarnawatka, Bełżec; Cerkiew: Tomaszów Lubelski, Szczebrzeszyn, Szewnia Dolna; Kaplica cmentarna: Szczebrzeszyn, Wierzchowiska	8
3.	Użytkowane religijnie i dysharmonijnie kształtowane zespoły architektoniczne i architektoniczno-krajobrazowe, o różnym stopniu powiązane z przyrodą, podlegające presji antropogenicznej, o negatywnych trendach	Zespoły kościelne: Goraj, Gilów, Tomaszów Lubelski; Zespół klasztorny: Szczebrzeszyn; Zespoły kaplic: Górecko Kościelne, Krasnobród; Zespoły cerkiewne (obecnie kościoły): Majdan Sopocki, Prusie, Siedliska	9
4.	Użytkowane religijnie i dysharmonijnie kształtowane obiekty architektoniczne, silnie powiązane z przyrodą, podlegające presji antropogenicznej, o negatywnych trendach	Kaplice: Radecznicza, Nowiny Horynieckie; Cerkiew: Bełżec	3
5.	Użytkowane niereligijnie, harmonijnie kształtowane obiekty architektoniczne, o braku powiązań z przyrodą, które nie podlegają większym przemianom lub obserwowane są trendy pozytywne	Synagogi: Modliborzyce, Szczebrzeszyn, Józefów	3
6.	Nieużytkowane i niekształtowane zespoły architektoniczno-	Zespoły cerkiewne: Wola Wielka, Nowe Brusno;	4

	krajobrazowe, w których nie podejmuje się zadań pielęgnacyjnych, podlegające procesowi niszczenia na skutek naturalnych przemian środowiska przyrodniczego, o negatywnych trendach	Zespół klasztorny: Monasterz	
7.	Użytkowane i harmonijnie kształtowane cmentarze rzymskokatolickie, o randze lokalnej lub ponadlokalnej, nie podlegające większym przemianom	Modliborzyce, Mokrelipie, Goraj, Zwierzyniec, Józefów, Krasnobród, Lubycza Królewska, Narol	8
8.	Kształtowane i pielęgnowane cmentarze żydowskie, wojenne i mogiły zbiorowe, które nie podlegają większym przemianom	Cmentarz żydowski: Frampol; Cmentarze wojenne: Smoryń, Tarnawatka, Łowcza; Mogiły: Batorz Kolonia;	5
9.	Nie użytkowane i niekształtowane lub sporadycznie pielęgnowane cmentarze podlegające procesowi naturalnych przemian środowiska przyrodniczego prowadzących do powolnego niszczenia i w konsekwencji zaniku obiektu	Cmentarze grekokatolickie: Lubycza Królewska, Dziewięcierz, Werchrata; Cmentarze żydowskie: Józefów, Szczepieszyn, Zwierzyniec, Cmentarze wojenne: Zastawie, Zaporze, Bełżec; Mogiły: Batorz, Andrzejów	11

Wszystko to dzieje się bez dbałości o kontynuację stylu architektonicznego, o kompozycję wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych, o ład przestrzenny a często również o warstwę treściową (np. prowadzenie dróg krzyżowych w dół czy sytuowanie pomników papieża w miejscach z nim niezwiązanych, a związanych z innymi wydarzeniami). Nagromadzenie różnego typu obiektów, wykonanych z różnych materiałów i o różnorodnej formie, wprowadza chaos przestrzenny i dysharmonię (fot. 3). Zamiast otwartych przestrzeni łąk, które stanowiły dawniej tło ekspozycji tych wyjątkowych obiektów oraz swoistą 'strefę buforową' pomiędzy sacrum a profanum, coraz agresywniej wkracza zabudowa mieszkaniowa, gospodarcza lub usługowa (fot. 4). Oprócz dewastacji walorów krajobrazowych sakralnych stwarzają one zagrożenie dla czystości wód źródłanych, którym przypisuje się uzdrawiające właściwości.

Odmienną grupę typologiczną (nr 5) tworzą obiekty, które utraciły swoją pierwotną funkcję. Należą do nich obiekty stanowiące pozostałość kultury żydowskiej - synagogi w Modliborzycach, Szczepieszynie i Józefowie (fot. 5), które zostały przekształcone na lokale gminne (biblioteka, dom kultury). W tym przypadku zachowanie duchowego wymiaru krajobrazu staje się niemożliwe. Harmonijne kształtowanie tego typu obiektów polega na zachowaniu w dobrym stanie zewnętrznej formy architektonicznej obiektu, wyeksponowaniu zachowanych elementów wyposażenia i malowideł ściennych oraz umieszczeniu informacji o historii i pierwotnym przeznaczeniu

obiekty. W tym kontekście, zmiany dotyczące obiektów należących do tej grupy zostały ocenione jako pozytywne.

Szóstą zidentyfikowaną grupę tworzą obiekty związane z wyznaniem grekokatolickim (zespół cerkiewny w Woli Wielkiej, Nowym Bruśnie oraz pozostałości klasztoru na Monastyrzu), które od czasów II wojny światowej są nieużytkowane. Przyczyniło się to do ich powolnego niszczenia na skutek zaniedbania oraz naturalnych procesów sukcesji leśnej (fot. 6). Służby konserwatorskie i władze gminne pomimo zobowiązujących ich zapisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (2003) często nie są w stanie zapewnić odpowiednich warunków finansowych do przeprowadzenia niezbędnych prac zabezpieczających, remontowych i konserwatorskich (Sowińska, 2011). Te opuszczone i zapomniane krajobrazy sakralne, które utraciły swoje funkcje religijne oraz walory architektoniczne zyskały nową jakość. Są to miejsca tajemnicze, pobudzające do zadumy i refleksji, świadkowie burzliwej historii i przemian społeczno-kulturowych Roztocza.

Podobne emocje budzą opuszczone, lub sporadycznie pielęgnowane poprzez usunięcie zakrzewień, cmentarze grekokatolickie, żydowskie, wojenne oraz mogiły zbiorowe, tworzące drugą co do liczebności grupę typologiczną o nr 10 (11 obiektów). Najstarsze z nich, na skutek naturalnych procesów zarastania, stały się ledwo dostrzegalnym elementem fizjonomii krajobrazu, o którym istnieniu świadczy jedynie ogrodzenie i tablica informacyjna (Batorz, Andrzejów). Opuszczone cmentarze grekokatolickie i kirkuty znajdują się w nieco lepszym stanie zachowania. Jednak aby stanowiły one świadectwo minionej, wielokulturowej historii Roztocza, należy podjąć w ich otoczeniu niezbędne prace zmierzające do przywrócenie bądź uczytelnienie ich walorów zabytkowych przy jednoczesnym zachowaniu duchowego wymiaru miejsca. Przykłady takiej dobrej praktyki stanowią cmentarze: żydowski we Frampolu, wojenne w Smoryniu, Tarnawatce, Łówczy oraz Mogiła w Batorzu Kolonii, zaliczone do grupy typologicznej nr 8 – harmonijnie kształtowane i pielęgnowane cmentarze nie podlegające większym przemianom. Ostatnią wyznaczoną grupę – nr 9 tworzą harmonijnie kształtowane nekropolie rzymsko-katolickie, o randze lokalnej lub ponadlokalnej, których sposób zagospodarowania jest typowy dla obiektów tego rodzaju.

Autorzy mają świadomość, z uwagi na poddanie analizie jedynie krajobrazów związanych z obiektami lub zespołami wpisanymi do rejestru zabytków, uzyskane wyniki nie odzwierciedlają pełnego zestawu krajobrazów sakralnych Roztocza, m.in. kaplic i krzyży przydrożnych.

Fot. 1. Zespół klasztorny w Krasnobrodzie.
Photo 1. Monastery complex in Krasnobród.

Fot. 2. Zespół cerkiewny (obecnie kościół) w Potoczku.
Photo 1. Orthodox complex (currently church) in Potoczek.

Fot. 3. Otoczenie zabytkowej kaplicy w Nowinach Horynieckich.
Photo 3. Surrounding of historic chapel in Nowiny Horynieckie.

Fot. 4. Otoczenie kaplicy św. Onufrego w Krasnobrodzie.
Photo 4. Surrounding of St Onufry chapel in Krasnobród.

Fot. 5. Synagoga w Józefowie, obecnie Biblioteka.
Photo 5. Synagogue in Józefów, currently library.

Fot. 6. Monaterz – pozostałości klasztoru, cmentarza wojennego i ukraińskiego.
Photo 6. Remains of monastery, war and Ukrainian cemetery.

WNIOSKI

1. Przyjęty tok postępowania pozwolił na wyodrębnienie 9 grup typologicznych skupiających w sumie 67 poddanych analizie krajobrazów sakralnych występujących na terytorium Roztocza.
2. Wybranych osiem cech przewodnich pozwoliło w pełni odzwierciedlić różnorodność: formy, funkcji, sposobu kształtowania oraz przyczyn obecnych przekształceń analizowanych obiektów.
3. Większość analizowanych zespołów (50%) jest kształtowana w sposób harmonijny nawiązujący do duchowego wymiaru krajobrazu. Otoczenie 12% kolejnych badanych podlega postępującej degradacji wskutek braku konserwacji, nieprofesjonalnych przeróbek oraz rozwoju bezplanowego zagospodarowania. Nieużytkowane i niekształtowane obiekty, zanikające w naturalny sposób, stanowią 18% analizowanego zbioru.
4. Połowa analizowanych krajobrazów sakralnych (50%) w ostatnim 10-leciu nie podlegała poważnym przekształceniom. W przypadku kolejnych 31% obserwowane są trendy negatywne wynikające przede wszystkim z presji turystycznej oraz bezplanowego rozwoju zabudowy. Przemiany pozytywne dotyczą 13% obiektów związanych głównie z wyznaniem judaistycznym oraz grekokatolickim.
5. Nie stwierdzono wyraźnej korelacji pomiędzy rangą, a sposobem kształtowania i obserwowanymi trendami zmian. Natomiast wyraźna zależność dotyczy pierwotnego wyznania i sposobu użytkowania, a sposobu kształtowania i zachodzących zmian.

LITERATURA

- Buraczyński J., 2008: Roztocze – dzieje osadnictwa. Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza im. W. Pola w Lublinie; Lublin: 1-587.
- Flaga M., 2011: Przemiany przestrzeni sakralnej Lublina – historia zapisana w kulturowym krajobrazie miasta. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, Nr 15: 15-28.
- Górak J., 1990: Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Państwowa Służba Ochrony zabytków, Zamość: 1-54.
- Pytko P., 2006: Święte źródła w polskim krajobrazie kulturowym. Problemy Ekologii krajobrazu, Tom XVIII: 451-456.
- Przybylska L., 2005: Pojęcie przestrzeni sakralnej [w:] Geografia i Sacrum (red.): B. Domański i S. Skiba, IGiGP UJ, Kraków: 381-387.
- Richling A. Lechnio J., 2005: Koncepcja krajobrazu – operatory i indykatory ewolucji systemów przyrodniczych [w:] Z problematyki funkcjonowania krajobrazów nizinnych (red.): A. Richling, J. Lechnio, Warszawa: 11-28.
- Rutkowska K., 1985: Galeria uczuć. Duchowy wymiar miasta. Architektura 6: 1-62.
- Sowińska B., Oleś A., Chmielewski T.J., 2007: Analiza kompozycji krajobrazowej i wytyczne do rewaloryzacji zespołu źródłiskowo-sakralnego w Trzęsinach na

- Roztoczu Zachodnim. Przyroda i miasto tom IX. Wydawnictwo SGGW, Warszawa: 248-258.
- Sowińska B., Chmielewski T.J., 2008: Metoda delimitacji i analiza typologicznego zróżnicowania jednostek przyrodniczo – krajobrazowych Roztocza i Równiny Biłgorajskiej. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, Tom XXII: 205-222.
- Sowińska B., 2011: Krajobraz kulturowy Roztocza Zachodniego - zasoby, stan oraz potrzeby ochrony a szanse jego wykorzystania turystycznego. *Turystyka i rekreacja*. Tom VII. Warszawa: 83-91.
- Wojciechowski K.H., 1986: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu, *Rozprawa habilitacyjna*, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 1-283.
- Zachariasz A., 2011: Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Nr 15: 310-326.
- <http://www.nid.pl/idm,580,zabytki-nieruchome.html> – portal internetowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa.